

НАСЛЕЂЕ АНДРЕЈА МИТРОВИЋА

Зборник радова са конференције
одржане поводом десет година
од смрти професора Митровића

Немања Радоњић (уредник)

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Наслеђе

Андреја Митровића

*Зборник радова са конференције
одржане поводом десет година од
смрти професора Мишировића*

*Немања Радоњић
(уредник)*

Наслеђе Андреја Мишировића
Зборник радова са конференције одржане поводом
десет година од смрти професора Мишировића
Доц. др Немања Радоњић (уредник)
Београд 2024.

Секретар издања
МА Лука Савчић

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
Проф. др Милан Ристовић,
редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду
Проф. др Дубравка Стојановић,
редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Београду
Проф. др Радица Вучетић,
редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Лекторџура и корекџура
Светлана Стојковић

Дизајн корица
Миља Младеновић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6427-294-0

Објављивање ове публикације помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

Др Давор Стипић, научни сарадник
 Институт за новију историју Србије, Београд
 davorstipic89@gmail.com

ЈАСЕНОВАЦ НА ФИЛМУ

Апстракт: Чланак даје осврт на историју и начин приказивања логора Јасеновац у југословенској кинематографији и кинематографијама држава насталих распадом Југославије и покушава да да одговоре на питања када је снимљен први домаћи филм о Јасеновцу и на који начин је у социјалистичком периоду овакво друштвено осетљиво питање било обрађивано у филмском формату. Почевши од најранијих филмских остварења на ову тему, попут документарца *Јасеновац* (1945), па све до новијих филмова као што су *Дневник Дијане Будисављевић* (2019) и *Дара из Јасеновца* (2021) циљ је био да се укаже на најзначајније тренутке у којима је филмска индустрија допринела развоју колективне свести о геноциду у Независној Држави Хрватској (даље: НДХ), а нарочито у логору Јасеновац, као и да се нагласе и анализирају најважније одлике не само уметничког већ и политичког односа према злочинима почињеним у Јасеновцу.

Кључне речи: Холокауст, Јасеновац, НДХ, филм, Југославија, Други светски рат

У централном делу јерусалимског Јад Вашема, најзначајнијег светског меморијалног центра посвећеног жртвама Холокауста, налази се Дворана сећања, полуосветљена просторија са зидовима од базалтних блокова, на чијем су поду латиничким и хебрејским словима исписана имена 22 највећа места јеврејског страдања у Европи. Од свих локалитета чија су имена овде записана, Јасеновац је једино где одговорност за почињене злочине није падала на Трећи рајх и нацистичке СС одреде¹ и сама ова чињеница већ доста говори о специфичности и значају Јасеновца на европској мапи геноцида и ратних злочина. Иако укупан број жртава овог усташког система логора до данас није утврђен, и на том плану предстоји обиман

1 Slavko Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, (Zaprešić: Fraktura, 2016), 98.

истраживачки посао, извесно је да је Јасеновац било највеће место страдања на простору бивше Југославије и уједно место на коме је усташки режим и целокупан државни апарат Независне Државе Хрватске највећим интензитетом спроводио геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Упркос томе, чини се да ни код нас, а ни у свету, бар када је реч о популарној култури, логор Јасеновац и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима, који се тамо десио, није добио заслужену пажњу.

Феномен филма, како играног тако и документарног, као историјског извора у домаћој историографији, почео је у већој мери да добија на значају захваљујући професору Андреју Митровићу. Још од седамдесетих година, професор Митровић је почео да се, на теоријском нивоу, бави односом филма и историје² и да пише историјске анализе појединих играних филмова укључујући Мимичину *Селјачку буну*³ и Бертолучијев *Двадесети век*.⁴ Такође, почевши од осамдесетих година, под менторством Андреја Митровића одбрањене су и неке од првих магистарских теза које су се бавиле филмом као историјским извором.⁵

Па ипак, логор Јасеновац као филмска тема остао је на маргинама домаће историографије. Када се 2020. године појавио филм *Дара из Јасеновца*, о овом играном остварењу редитеља Предрага Гаге Антонијевића често се говорило као о првом филму о Јасеновцу,⁶ којим је, како је рекао патријарх српски Порфирије, „први пут српска кинематографија проговорила филмским шапатом о нечему што је било прекривено филмском маглом“⁷ док је председник Србије Александар Вучић оценио да је овај филм важан корак јер „коначно се неко сетио да направи филм о месту највећег страдања нашег на-

2 Andrej Mitrović, „Film i istorija“, u: *Film i istorija*, (Beograd, 1978), 7–13.

3 Andrej Mitrović, „Istorija i umetničko delo. Film *Seljačka buna* u režiji Vatroslava Mimice“, u: *Treći program*, 1976, 26–33.

4 Andrej Mitrović, „*Dvadeseti vek* Bernarda Bertolučija“, u: *Treći program*, 1977, 387–392.

5 Срђан Кнежевић, *Филм као историјски извор* (Магистарска теза, 1986), Радомир Р. Стојановић, *Филмски снимак црногорских тврђава на Тарабишу и око Скадра 1913. као историјски извор*, (Магистарска теза, 1994).

6 „Мирослав Тохољ: Филмски обрађена прошлост“, *Вечерње новости*, 22. II 2021, 10; Симић Дани(Ј)ел, *Дара из Јасеновца, Дара из Милошевца*, <https://www.frontal.rs/dara-iz-jasenovca-dara-iz-milosevca/> (приступљено 24. јануара 2024).

7 Ваžno је што је српска кинематографија филмским шапатом проговорила о теми прекривеној маглом заборавља! Патријарх порфирije први пут о Дари из Јасеновца, <https://informer.rs/vesti/drustvo/588583/vazno-je-sto-je-srpska-kinematografija-filmskim-sapatom-progovorila-o-temi-prekrivanoj-maglom-zaborava-patrijarh-porfirije-prvi-put-o-dari-iz-jasenovca> (приступљено 24. јануара 2024).

рода икада“.⁸ Због тога би причу о Јасеновцу као теми домаће кинематографије можда било најбоље започети питањем када је снимљен први домаћи филм о логору Јасеновац и да ли је *Дара из Јасеновца* заиста био први домаћи филм са оваквом тематиком?

Приметно је да, упркос томе што је у периоду социјалистичке Југославије снимљен велики број домаћих филмова, пре свега партизанског жанра, који су се бавили Другим светским ратом, питање ратних злочина над цивилима није било често заступљена тема у домаћој кинематографији, а предност, како квантитативна тако и квалитативна, давана је приказима партизанске борбе, отпора и револуције.⁹ Ипак, било је и примера југословенских филмова који су се на врло конкретан начин бавили појединим епизодама цивилног страдања. Међу оваква филмска остварења могу се убројати *Лајер Ниш* (1987) редитеља Миомира Микија Стаменковића, који је говорио о логору Црвени крст у Нишу, *Камџо Мамула* (1959) у режији Велимира Стојановића о логору Мамула на истоименом острву у Црној Гори, затим *Крвава бајка* (1969) Бранимира Јанковића и *Прозвано је V-3* (1962) Миленка Штрпца који су били посвећени стрељању цивила у Крагујевцу, октобра 1941. године, онда филм *Црвена земља* (1975) редитеља Бранимира Јанковића о страдању цивила у Краљеву, као и телевизијска мини-серија *Бањица* (1984), коју је режирао Сава Мрмак, у којој је верно реконструисана историја једног од највећих логора у окупираном Београду. Ни за један од ових филмова не постоји ни најмања недоумица којим трагичним епизодама рата у Југославији су били посвећени, али када говоримо о теми Јасеновца на домаћем филму, ситуација је ипак другачија.

У извесном броју југословенских филмова злочини над цивилима су приказани или у контексту револуције и народноослободилачке борбе, као у филмовима *Козара* (1962), *Ужичка република* (1974), *Партизани* (1974) или у функцији заплета и основног тока радње, за шта су, рецимо, примери филм *Хијлер из нашеј сокака* (1975) и серије *Повраћак ошћисаних* (5. епизода) и *Нејокорени град* (9. епизода).¹⁰ Потпуна дехуманизација човека и монструозност нацистичких логора приказана је у филмовима Бошка Бошковића и Илије Николића *Небески одрег* (1961) и *Храњеник* (1970) Ватрослава

8 М. Dobromirović, „Trebа izgraditi muzej genocida“, *Informer*, 22. februar 2021, 2.

9 Немања Звијер, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанској ратној сценаријакла*, (Београд: Филозофски факултет, 2011).

10 *Козара* (р. Вељко Булајић, 1962), *Ужичка република* (р. Жика Митровић, 1974), *Партизани* (р. Столе Јанковић, 1974), *Хијлер из нашеј сокака* (р. Владимир Тадеј, 1975), *Повраћак ошћисаних* (Александар Ђорђевић, 1978), *Нејокорени град* (р. Едуард Галић, 1981).

Мимице, док су последице злочина и лично и колективно суочавање са њима након рата на оригиналан начин обрађивали филмови *Горке њраве* (1966) Живорада Жике Митровића и *Дим* (1967) Слободана Косовалића.¹¹

Анализирајући начин приказивања Холокауста на филмским платнима у СССР-у, Олга Гершенсон је уочила две стратегије репрезентације злочина: 1. универзализацију, која је подразумевала да се јеврејске жртве приказују као део колективног страдања свих народа Совјетског Савеза и 2. екстернизацију где је филмски приказ злочина био фокусиран на злочине почињене ван територије СССР-а, чиме се избегавало да припадници појединих совјетских нација буду приказани у улози починиоца.¹² Може се приметити да су ове стратегије репрезентације злочина биле присутне и у југословенској кинематографији, с обзиром на то да се погледи КПЈ на национална питања, али и идеју колективне борбе против фашизма, нису разликовали много од совјетских, па се универзализација управо може приметити у филмовима као што су *Црне њишце* и *Козара*, док се екстернизован приказ злочина може уочити као тема филмова *Небески одред*, *Храњеник*, *Дим* и *Горке њраве*. Управо овакав приступ представљања ратних злочина био је један од главних фактора због којих су у домаћој кинематографији у периоду социјализма цивилне жртве представљане у генерализованом маниру, без честог наглашавања нарочитих идентитетских специфичности, па се самим тим ни логор Јасеновац ни Срби као жртве геноцида нису издвајали као засебно обрађивана филмска тематика.

Када се појавио филм *Дара из Јасеновца*, један део домаће јавности се трудио да пронађе наслове југословенских филмова који су се бавили овом темом, како би оспорио тезу о Антонијевићевом филму као првом о Јасеновцу. С том намером појавиле су се бројне листе на којима су навођени филмови који за тему јесу имали Други светски рат или усташке злочине, али који, истини за вољу, нису говорили директно о логору Јасеновац. Један од најчешће навођених филмова био је *Девеџи круџ* словеначког режисера Франце Штиглица из 1960. године. Радња филма је пратила судбину младе девојке Рут (Душица Жегарац), загребачке Јеврејке, која пристаје на фиктивни брак са Хрватом Ивом (Борис Дворник), сином породичног пријатеља њеног оца, који Рут сакрива од нациста, након што је читава њена породица

11 *Небески одред* (р. Бошко Бошковић, Илија Николић, 1961), *Храњеник* (р. Ватрослав Мимица, 1970), *Горке Траве* (р. Жика Митровић, 1966), *Дим* (р. Слободан Косовалић, 1967).

12 Gershenson Olga, "The Holocaust on Soviet Screens: Charting the Map" in: Greenberg Marta, Toker Leona, Tippner Anja, Kotlerman Ber, Gershenson Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013, 101–102.

депортована у концентрациони логор. С временом, између Ива и Рут се ипак јавља љубав због које Иво, након што, несрећним случајем, усташе разоткривају и хапсе Рут, одлази у логор и покушава да ослободи своју жену. Испоставља се да је један од усташких стражара Звонко, Ивов колега са факултета, који му омогућава да уђе у логор, што гледаоцима даје шансу да све логорске ужасе упознају изблиза. Међутим, у начину на који је редитељ одлучио да прикаже логор и злочине може се пронаћи објашњење због чега *Девеџи круџ* заправо и није специфично филм о Јасеновцу. Из сцена чија је радња смештена у логор, сасвим је евидентно да ни Зора Дирнбах као сценаристкиња, нити Франце Штиглиц као редитељ нису имали намеру да направе филм који би говорио о Јасеновцу, већ је њихова жеља била да направе приказ логора који би представљао сублимацију свих, не само усташких, већ уопште нацистичких и фашистичких злочина и логора из Другог светског рата, што се може уочити на неким детаљима који фактографски одступају од оног што знамо о Јасеновцу.¹³ Тако, на пример, у једној сцени Иво је сведок убијања деце у гасном камиону (душегупки), који као начин ликвидације логораша није коришћен у Јасеновцу. На суђењу након рата, заменик заповедника логора Стара Градишка Анте Врбан признао је да је учествовао у убијању деце смртоносним гасом циклон Б, међутим према његовом исказу убиство, како је он сам, уз негодовање присутних, оценио „само 63“ детета извршено је у једној од просторија у логору а не у гасном камиону.¹⁴ Осим тога, на улазу у ову филмску верзију логора постављена је и табла са паролом *Раг ослобађа*, која је, у стварности, у својој немачкој верзији *Arbeit macht frei* стајала на улазним капијама у бројне нацистичке логоре од Грос Розена, преко Терезина и Дахауа до Аушвиц-Биркенау,¹⁵ али која, сасвим сигурно, није стајала на улазу у логор Јасеновац, што се може видети и на сачуваном фото-материјалу.¹⁶ Дакле, фактографски, аутори нису имали намеру да направе филмску причу о највећем концентрационом логору на простору окупирани Југославије, већ је *Девеџи круџ* више био филм који је на много ширем плану реферирао на Холокауст и усташке и нацистичке логоре генерално, због чега тешко да се овај филм може назвати филмом о Јасеновцу.

13 *Девеџи круџ* (р. Франце Штиглиц, 1960).

14 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, (Zagreb: Stvarnost 1966), 105.

15 Wolfgang Brückner, *Arbeit macht frei. Herkunft und Hintergrund der KZ-Devisen*, (Otto von Freising-Vorlesungen der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt, 2017), 17, 21–23; Detlef Hoffman, *Das Gedächtnis der Dinge. Kz-Relikte und Kz-Denkmäler 1945–1995*, (Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1998), 246.

16 Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945–1947. Fotomonografija*, (Jasenovac. Javna ustanova Spomen-područja Jasenovac, 2016).

Као што је већ напоменуто, у социјалистичкој Југославији није снимљен ниједан играни, дугометражни филм који је говорио конкретно о злочинима почињеним у Јасеновцу, па ипак било је неколико филмова који су се бавили догађајима који би, на позадинском плану, могли да се повежу с причом о Јасеновцу. У таква дугометражна остварења спадају *Козара* редитеља Вељка Булајића из 1962. године која, између осталог, приказује страдање и депортације српског цивилног становништва из козарских села у лето 1942. године, затим *Не окрећи се сине* из 1965. године, снимљен по истоименом роману Арсена Диклића, који говори о заробљеном партизанском илегалцу који успева да побегне из усташког воза за Јасеновац, након чега покушава да спасе свог сина из усташког интерната, међутим сам Јасеновац, или било шта што је непосредно везано за овај логор, не појављује се у овим филмовима директно. Такође, постоји и изванредан број филмова, укључујући *Крај раиша* (1984) и *Браћа њо маџери* (1988), *Сокол ја није волио* (1988), који су приказивали усташке злочине, али не и директно Јасеновац.

Ипак, од свих дугометражних играних филмова снимљених у Југославији у периоду од 1945. до 1991. године издвајају се два која би била најближе томе да се означе као филмови који говоре о логору Јасеновац: *Понедељак или ушорак* (1966) Ватрослава Мимице и *Црне њишце* (1967) Едуарда Галића. Ни за ова два филма не може се рећи дословно да су филмови о Јасеновцу, али оба кроз своју радњу успостављају везу са историјом логора Јасеновац, један на асоцијативном, други на визуелном нивоу. Мимичин *Понедељак или ушорак* заправо није филм о Другом светском рату. Радња филма смештена је двадесет година након рата и кроз призму тока свести и психичког живота прати један обичан дан у животу младића Марка Пожгаја. Повремено, у виду флешбекова, главном јунаку се враћају сећања на детињство и оца који је убијен у логору Стара Градишка, а занимљиво је да ови флешбекови укључују оригиналне документарне снимке и фотографије који генерално приказују рат и страдање, укључујући и сцене из Варшавског гета или снимке немачких војника у јуришу на фронту, док се Стара Градишка, као један од логора већег логорског система Јасеновац,¹⁷ само успутно спомиње као место страдања Марковог оца.¹⁸ Дакле, спомиње се део система логора Јасеновац и жртве су приказане у лику Марковог оца (Павле Вуисић) који се кратко појављује у филму, али питање злочина у Јасеновцу представља релативно споредну ствар у радњи филма која више асоцира на злочине него што конкретно о њима говори.

17 Усташки логор Јасеновац представљао је систем који се састојао од укупно пет логора: Циглана, Кожара, Стара Градишка, Крапје и Брочице.

18 *Понедељак или ушорак* (р. Ватрослав Мимица, 1966).

С друге стране, *Црне њишце* Едуарда Галића је у много већој мери и на доста конкретнији начин приказивао усташке злочине и судбину логораша него што је то био случај с филмом *Понедељак или уторак*. Чињеница је да се у Галићевом филму не помиње конкретно логор Јасеновац, као и да међу приказаним ликовима и догађајима нема историјске аутентичности, па ипак, као што је већ напоменуто, овај филм прави јасне визуелне аналогije с логором Јасеновац. Као прво, сасвим је јасно да је сам филм снимљен у некадашњем логору Стара Градишка, што се може препознати по упечатљивим приказима главне логорске куле и логорског дворишта, што значи да, у визуелном смислу, сценографија представља веран приказ онога како је, према сачуваном фото-материјалу, оригинално изгледао логор Стара Градишка као део логорског система Јасеновац.¹⁹ Осим тога, већи део радње филма се одвија у чамцима на реци и приобаљу и читав овај простор веран је приказ реке Саве на потезу око Лоњског поља, где се и налазио логор Јасеновац и где су, највероватније, ове сцене и снимљене. Радња филма је смештена у последње дане постојања логора када, пред надирањем партизанских јединица усташе планирају да униште логор и побију преостале логораше тако што ће експлозивом дићи у ваздух теретни воз са заточеницима. Сценарио је написао Грго Гамулин, познати хрватски историчар уметности, који је рат провео у усташким логорима и затворима, укључујући и Стару Градишку одакле је пред сам крај рата успео да побегне, а део свог искуства пренео је и у сам сценарио. Све ово заједно указује на то да је Галићево и Гамулиново остварење *Црне њишце* од свих југословенских играних филмова највише заслуживало да добије титулу првог домаћег играног дугометражног филма о Јасеновцу.

Међутим, да би се што је детаљније могуће анализирао проблематика представљања Јасеновца и усташких злочина у југословенској и српској кинематографији, свакако се мора проширити поље посматрања и обратити пажњу на још један изузетно битан сегмент филмске, визуелне културе сећања, а то су документарни филмови, који у великој мери могу да утичу на закључке о томе да ли је, бар када је у питању домаћи филм, Јасеновац био забрањена или забрављена тема. Први филм који је снимљен у социјалистичкој Југославији и који је у званичној филмографији југословенског филма означен бројем 1 био је документарца ауторског двојца Косте Хлаватија и Густава Гаврина, под називом *Јасеновац*.²⁰ Овај филм снимљен је свега неколико дана након што су партизанске јединице

19 Ђ. Mihovilović, *Jasenovac*, 266–274.

20 *Filmografija jugoslovenskog filma 1945–1965*, (Beograd: Institut za film, 1970), 3.

ушле у напуштени и разорени логор, а документарни снимци које су том приликом направили Хлавати и Гаврин представљају драгоценост сведочанство о почињеним злочинима, али и о стању у коме се логорски комплекс налазио одмах по ослобођењу. Аутори су тежили да прикажу сву бруталност усташких злочина, али филм је неспорно представљао партијску пропаганду која се, делимично, одликовала и фактографским нетачностима попут тврдње да су злочине у логору починили „њемачко-фашистички разбојници и њихове слуге усташко-четнички кољачи“.²¹ Такође, у начину представљања жртава био је заступљен генерализујући наратив којим су све жртве, од српских сељака, преко хрватских радника до Јевреја стављени у исту равну, без упуштања у суштину, природу и разлоге њиховог страдања. У сваком случају овај филм остаје значајан историјски извор који је из прве руке документовао последице и суровост усташких злочина, али, с обзиром на то да је управо филмом о Јасеновцу, насталом као продукт партијског агитпроп апарата, започето целокупно филмско стваралаштво друге Југославије, ово уједно представља и битан прилог за релативизовање тврдње да су комунистичке власти настојале да сакрију, прећуте или негирају јасеновачке злочине. С друге стране, овај филм је био и практичан пример партијског генерализујућег наратива о цивилном страдању који је све идеолошке непријатеље партије стављао у исту равну као починиоце свих могућих злочина и који истовремено није правио дистинкцију међу различитим категоријама жртава фашистичких логора.

Ако се посматра период социјализма, може се уочити да су домаћи документарни филмови били доста конкретнији и важнији инструмент приказивања трагичне истине о Јасеновцу него што је то био играни филм. У прилог оваквој тврдњи иду и чињенице да су документарни филмови о Јасеновцу у овом периоду били значајно бројнији него играни, као и да су њихова документаристичка вредност и уметнички квалитет били на прилично високом нивоу, што се може уочити ако се прође кроз наслове најважнијих документарца о Јасеновцу попут филмова *Јасеновац* (1966) Богдана Жижића, *Еванђеље зла* (1974) Гојка Кастратовића, *Крв и њево Јасеноваца* (1983) Лордана Зафрановића, *Кула смрти – Спшара Градишка логор бр. V* (1987) Владимира Тадеја, *Дјеца из њакла* (1967) Суада Мркоњића, као и још један познати документарцац снимљен након распада Југославије, *Бої и Хрваїи* (1993) Крста Шканате. Занимљиво је да ниједан од ових најпознатијих и најквалитетнијих документарца о Јасеновцу није снимио филмски аутор из Србије, већ да су међу редитељима

21 *Јасеновац* (р. Густав Гаврин, Коста Хлавати, 1945).

који су настојали да сећање на Јасеновац сачувају на филмској траци најбројнији били Хрвати, док су Гојко Кастратовић и Крсто Шканата били из Црне Горе, а Суад Мркоњић из Босне и Херцеговине. На основу доступних извора, тешко је наслутити због чега се филмски ствараоци из Србије нису озбиљније бавили овом темом, али извесно је да је, како се приближавао распад државе, питање Јасеновца постало нарочито осетљива тема која је додатно могла да убрза заостравање међунационалних односа, које је, током осамдесетих година већ почело да узима маха. Последња деценија социјалистичке Југославије представљала је време када је сећање на логоре и страдања постајало све актуелнија друштвена тема. С једне стране, Савез бораца је настојао да кроз сећање на логоре попут Сајмишта оживи вредности револуције и Народноослободилачке борбе,²² док су се, с друге стране, услед опште друштвене либерализације појавили неки нови креатори колективног односа према прошлости, попут Српске православне цркве, чија је култура сећања углавном била фокусирана на Јасеновац као универзални симбол српског страдања,²³ и Српске академије наука и уметности, која је основала Одбор за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије на чијем челу је био академик Владимир Дедијер.²⁴

Међутим, супротно оваквим друштвеним тенденцијама, филмска индустрија је и даље остала прилично затворена за теме као што је Јасеновац, што је, највероватније, било последица политичких одлука, о чему најбоље сведочи искуство Лордана Зафрановића који је, још од краја седамдесетих година, почео да показује професионално интересовање за питање геноцида у НДХ. Након што је 1978. снимio филм *Окупација у 26 слика* и годину дана касније краткометражни документарни филм *Слободна индустријска индустрија*, у коме је кроз сведочења савременика бранио аутентичност приче о усташким злочинима приказаним у *Окупацији*, Зафрановић је 1983. године снимio документарца *Крв и њево Јасеновца* који је говорио о генези усташке идеологије и злочинима који су почињени не само у Јасеновцу него широм НДХ. Да направи филм о ужасима Јасеновца Зафрановића су подстакли документарни материјали на које је наишао када је радио на сценарију филма *Окупација у 26 слика*, али и реакције једног дела јавности након премијере у којима су Зафрановић, као редитељ, и Мирко Ковач, као сценариста, оптужени за измишљање и претери-

22 Jovan Bajford, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011).

23 Давор Стипић, *Однос према Холокаусту у Југославији*, (докторска дисертација Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021), 103.

24 J. Bajford, *Staro sajmište*, 135.

вање у приказивању усташких злочина.²⁵ Зафрановић је и сам констатовао да су га овакве реакције увериле да људи брзо заборављају историју, због чега је и одлучио да сними *Крв и њејео Јасеноваца*, који је остао вероватно најзначајнији документарни филм на ову тематику настао у периоду социјализма. Неколико година касније Зафрановић је снимао и суђење ратном злочинцу и некадашњем министру у влади НДХ Андрији Артуковићу, након чега је планирао и да сними документарни филм под називом *Civitas dei* о спрези усташког режима и Католичке цркве и њеном саучесништву у усташком геноциду. Ипак, када је покушао да добије политичко одобрење филмских цензора у Хрватској, републичка Комисија за кинематографију је одбила овакву идеју за филм са образложењем да је „стављање тежишта на поистовећивање политичког покрета који је довео до тако трагичних последица, са верским институцијама ахисторијски чин“²⁶ а сам Зафрановић је изјавио да се крајем осамдесетих година осећала промена односа од стране државе и партије према актуелизацији тема као што су Јасеновац и усташки злочини јер ни сама власт није била сигурна да ли ће овакве теме ујединити југословенске народе или пак направити раздор међу њима.²⁷ Заправо, ако је у социјалистичкој Југославији заиста и постојао период када је Јасеновац био непожељна тема, бар када је била у питању филмска индустрија, онда су то биле осамдесете године.

У деценији у којој је југословенска држава доживела свој крах, супротно политичком контексту који је био обележен порастом занимања за теме које су доприносиле јачању осећања националне припадности, домаћа кинематографија није показивала повећано интересовање за трауматичне теме попут концентрационих логора и етнички мотивисаног насиља па су се у овом периоду прикази усташких злочина, мада не и логора Јасеновац, могли видети само у појединим филмовима као што су *Ране* (1998) Срђана Драгојевића и *Нож* (1999) Мирослава Лекића. Ситуација се није много променила ни у току прве две деценије XXI века када се овом тематиком углавном бавила хрватска кинематографија, о чему сведоче филмови *Дуја мрачна ноћ* (2004) Антуна Врдољака и *Дневник Дијане Будисављевић* (2019) у режији Дане Будисављевић, тако да и даље тема усташких злочина остаје на маргини филмског стваралаштва. Такође, у овом периоду је о Јасеновцу снимљен изванредан број студентских или краткометражних филмова који нису имали значајнијег одјека у јавности као што су *Прва њрећина – ойрошијај као казна* Светлане

25 *Слободна инђерђрећација* (р. Лордан Зафрановић, 1979).

26 Миодраг Кујунџић, „Сведоћење и опомена“, *Дневник*, Нови Сад, 5. април 1987.

27 Исто.

Петров²⁸ и *Ђурђевак црвени* Хаџи Александра Ђуровића,²⁹ оба инспирисана причом о страдању Вукашина Мандрапе, које је у својим сећањима пренео др Недо Зеџ.³⁰

Филм као масовни медиј представља погодна средство за обликовање колективне перцепције како прошлости тако и садашњости, док за велики број људи филмови и серије са историјском тематиком представљају основни извор за креирање сопствених представа о историјским личностима и догађајима. Примери играних остварења која су остварила огроман утицај на буђење свести о злочинима из Другог светског рата су бројни – од *Дневника Ане Франк* (1959) Џорџа Стивенса, преко серије *Холокауст* (1978) Маврина Чомског до Спилбергове *Шиндлерове листе* (1993). Што се тиче логора Јасеновац, за разлику од неких других великих места страдања у Европи, он никада није привлачио већу пажњу међународне јавности, што може да илуструје и податак да је рецимо 1983. године удео странаца у укупном броју посета Меморијалном центру Јасеновац на годишњем нивоу износио свега 2,71%, док је две деценије раније, 1968. године тај проценат био још нижи и износио је 0,67%, односно свега 330 посета из иностранства у току целе календарске године.³¹ Упркос томе што је Јасеновац био највеће место страдања у целој југоисточној Европи, за овај логор смрти и злочине почињене у њему вероватно нико ван простора некадашње Југославије не би ни знао да, стицајем околности, у логору нису страдали и Јевреји и да се институције попут Јад Вашема и Музеја Холокауста из Вашингтона нису трудиле да, између осталог, скрену пажњу светске јавности на историју овог великог места страдања.

Управо због тога ни најмање није била дискутабилна потреба да се сниме филм који би скренуо пажњу међународне публике на ужасе који су се на овом месту догађали у току рата и који би обичним људима и у земљи и у иностранству приближио трагедију јасеновачких жртава. Управо с таквом намером, крајем друге деценије XXI века, покренута је иницијатива да се сниме филм о страдању српског народа у Јасеновцу, а за реализацију оваквог државног пројек-

28 *Prva trećina. Oproštaj kao kazna* (r. Svetlana Petrov, 2017) <https://www.youtube.com/watch?v=WL5VNL0Gyk0> (pristupljeno 20. januara 2024).

29 *Ђурђевак црвени* (r. Hadži-Aleksandar Đurović, 2014) <https://www.youtube.com/watch?v=j4JesdvHkdc> (pristupljeno 20. januara 2024).

30 Nedo Zec, „Radi ti dijete svoj posao“, u: *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, uredio Velibor Gligorić (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969), 61.

31 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata – Savezni odbor (fond 297), K-81, Izveštaj o radu spomen-područja Jasenovac za razdoblje od 1. 1. do 31. 12 1968; Trivunčić Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, (Zagreb, 1985).

кта изабран је сценарио Наташе Дракулић под насловом *Дара из Јасеновца*. Прича је пратила трагичну судбину српске девојчице Даре која заједно са својом породицом бива насилно депортована у усташки логор Јасеновац где се, покушавајући да преживи и спасе свог млађег брата, суочава са ужасима фашистичких логора у којима смрт постаје свакодневна реалност. Квалитетну страну филма представља то што су аутори настојали да направе фактографски веран приказ јасеновачког страдања и што су, приказујући стварне ликове, пре свега починилаца злочина попут Мирослава Мајсторовића Филиповића, Макса Лубурића, Наде Шакић, Ане Барте Пулхерије итд. као и стварне догађаје који су реконструисани, углавном на основу сећања преживелих логораша, настојали да испоштују историјске чињенице као битан предуслов квалитетне репрезентације ратних злочина у уметничким филмовима. Насупрот томе, у филму су уочљиви и извесни пропусти на плану стратегије репрезентације злочина и страдања. Већ у првим данима након телевизијске премијере бројни стручњаци из света филма, попут редитеља Ђорђа Кадиевића,³² филмског критичара Ненада Полимца,³³ драматурга Небојше Ромчевића и Ивана В. Лалића³⁴ указали су на извесне пропусте у драматургији и режији. Ликови, како жртава тако и починилаца, остали су слабо разрађени што гледаоцу отежава развој емпатије према жртвама и разумевање природе и дубине зла које се тамо десило, такође уместо да реалност злочина прикажу градећи атмосферу страха, неизвесности и безнађа у којој су се жртве нашле и онда тај осећај пренесу на гледаоце, аутори су се одлучили за инсистирање на сценама сировог физичког насиља, а како је оценила Даница Николић, филм је остао неразумљив свима који нису Срби или Хрвати,³⁵ чиме је онемогућен и његов успех на међународном тржишту, што је требало да буде један од главних задатака филма, а на крају у јавности су се појавиле и аргументоване оптужбе да је сценарио заправо плагијат³⁶ једног другог филмског сценарија који је Арсен Диклић написао за,

32 „Планетарна трагедија“, *Вечерње новости*, 23. фебруар 2021, 18.

33 „Dara je dosadan film! Zle ustaše i nemoćni Srbi, ne može samo to: hrvatski kritičar o filmu koji je uzburkao region, <https://mondo.rs/Zabava/Film/a1438730/dara-iz-jasenovca-hrvatski-kriticar-nenad-polimac.html> (приступљено 23. јануара 2024).

34 „Неки мисле другачије“ *Полишика*, 22. фебруар 2021, 13.

35 Исто.

36 Antonije Kovačević, „Dara iz Jasenovca je plagijat? Zafranović: Uzeli su mi temu, promenili ime devojčice iz rada u Dara! <https://serbiantimes.info/dara-iz-jasenovca-je-plagijat-zafranovic-uzeli-su-mi-temu-promenili-ime-devojčice-iz-rada-u-dara/> (приступљено 19. јануара 2024); Biljana Srbijanović tvrdi da je Dara plagijat, https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2021&mm=02&dd=23&nav_id=1816475 (приступљено 19. јануара 2024).

до данас још увек нереализовани, филм Лордана Зафрановића *Деца Козаре*, чије је снимање било планирано још у другој половини осамдесетих година.³⁷ Све ово били су разлози због којих филм није успео у потпуности да оправда оно што се од њега очекивало: да исприча потресну и тешку причу на уметнички квалитетан и етички одговоран начин и да као први српски играни филм о Јасеновцу постави трајне квалитативне стандарде за приказивање усташких злочина и геноцида над Србима на филмском платну и тиме постане референтна тачка ове тематике на начин на који је то, рецимо, Спилбергова *Шиндлерова листа* била за питање Холокауста.

Ако се узме у обзир да су сви дугометражни играни филмови који су тематски могли да се повежу са историјом логора Јасеновац, укључујући *Црне њишце*, *Понедељак или уторак* и *Дневник Дијане Будисављевић* заправо настали као дела хрватских аутора, може се слободно рећи да *Дара из Јасеновца* заиста јесте први српски дугометражни филм о Јасеновцу, али с обзиром на то да се ова тематика у кинематографији на нашим просторима први пут појавила још у Гавриновом и Хлаватијевом документарцу *Јасеновац* из 1945. године, сигурно је да *Дара из Јасеновца* није прво остварење које је злочине у Јасеновцу, као тематику, пренело на филмско платно. Са изузетком жанра документарних филмова, страдање у логору Јасеновац заиста до данас јесте остало на маргини домаћег филмског стваралаштва тако да је, због изразито малог броја филмова који говоре о овој тематици, прилично тешко и незахвално детаљно анализирати начин филмске репрезентације ове историјске епизоде. Ипак, остаје извесно да Јасеновац и даље ни изблиза није филмски заокружена тема, као и да је ово једна од оних важних и осетљивих тема која не само да заслужује већ и захтева већу пажњу популарне културе.

Референце

Необјављена грађа

Архив Југославије

Савез удружења бораца Народноослободилачког рата – Савезни одбор – фонд 297

Филмови и серије

Козара (р. Вељко Булајић, 1962)

37 Маја Benović, „Arsen Diklić: Djeca ne glume“, *Studio*, br. 1151, 25. april – 1. maj 1986, 10–12.

Ужичка република (р. Жика Митровић, 1974)
Партизани (р. Столе Јанковић, 1974)
Хиллер из нашеј сокака (р. Владимир Тадеј, 1975)
Повраћак описаних (р. Александар Ђорђевић, 1978)
Нејокорени град (р. Едуард Галић, 1981)
Небески одред (р. Бошко Бошковић, Илија Николић, 1961)
Храњеник (р. Ватрослав Мимица, 1970)
Горке Траве (р. Жика Митровић, 1966)
Дим (р. Слободан Косовалић, 1967)
Девети круи (р. Франце Штиглиц, 1960)
Понедељак или уторак (р. Ватрослав Мимица, 1966)
Јасеновац (р. Густав Гаврин, Коста Хлавати, 1945)
Слободна интервјуација (р. Лордан Зафранић, 1979)
Prva trećina. Oproštaj kao kazna (r. Svetlana Petrov, 2017)
Ђурђевак црвени (r. Hadži-Aleksandar Đurović, 2014)

Штампа

Večernje novosti
Informer
Dnevnik
Studio
Politika

Објављени извори

Zec Nedo, „Radi ti dijete svoj posao“, u: *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, uredio Velibor Gligorić Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969.

Интернет извори

Симић Дани(Ј)ел, *Дара из Јасеновца, Дара из Милошевица*, <https://www.frontal.rs/dara-iz-jasenovca-dara-iz-milosevca/>

Važno je što je srpska kinematografija filmskim šapatом progovorila o temi prekrivenoj maglom zaborava! Patrijarh Porfirije prvi put o Dari iz Jasenovca, <https://informer.rs/vesti/drustvo/588583/vazno-je-sto-je-srpska-kinematografija-filmskim-sapatom-progovorila-o-temi-prekrivanoj-maglom-zaborava-patrijarh-porfirije-prvi-put-o-dari-iz-jasenovca>

„Dara je dosadan film! Zle ustaše i nemoćni Srbi, ne može samo to: hrvatski kritičar o filmu koji je uzburkao region, <https://mondo.rs/Zabava/Film/a1438730/dara-iz-jasenovca-hrvatski-kriticar-nenad-polimac.html>

Antonije Kovačević, „Dara iz Jasenovca je plagijat? Zafranović: Uzeli su mi temu, promenili ime devojčice iz Rada u Dara!, <https://serbiantimes.info/dara->

iz-jasenovca-je-plagijat-zafranovic-uzeli-su-mi-temu-promenili-ime-devojcice-iz-rada-u-dara/

Biljana Srbljanović tvrdi da je Dara plagijat, https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2021&mm=02&dd=23&nav_id=1816475

Литература

- Bajford, Jovan, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011).
- Brückner, Wolfgang, *Arbeit macht frei. Herkunft und Hintergrund der KZ-Devisen*, (Otto von Freising-Vorlesungen der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt, 2017).
- Gershenson, Olga, "The Holocaust on Soviet Screens: Charting the Map" in: Greenberg Marta, Toker Leona, Tippner Anja, Kotlerman Ber, Gershenson Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013.
- Goldstein, Slavko, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić: Fraktura, 2016.
- Zvijer, Nemanja, *Ideologija filmske slike. Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla*, Beograd, Filozofski fakultet, 2011. (ćirilica).
- Knežević, Srđan, *Film kao istorijski izvor* (magistarski rad, 1986).
- Mitrović, Andrej, „Film i istorija“, u: *Film i istorija*, Beograd, 1978.
- Mitrović, Andrej, „Istorija i umetničko delo. Film *Seljačka buna* u režiji Vatroslava Mimice“, u: *Treći program*, 1976.
- Mitrović, Andrej, „Dvadeseti vek Bernarda Bertolućija“, u: *Treći program*, 1977.
- Mihovilović Đorđe, *Jasenovac 1945–1947. Fotomonografija*, Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područja Jasenovac, 2016.
- Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb: Stvarnost, 1966.
- Stipić, Davor, *Odnos prema Holokaustu u Jugoslaviji*, (doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2021. (ćirilica),
- Stojanović, Radomir R., *Filmski snimak crnogorskih trupa na Tarabošu i oko Skadra 1913. kao istorijski izvor* (magistarski rad, 1994),
- Trivunčić, Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, (Zagreb, 1985).
- Filmografija jugoslovenskog filma 1945–1965*, (Beograd: Institut za film, 1970).
- Hoffman, Detlef, *Das Gedächtnis der Dinge. Kz-Relikte und Kz-Denkmäler 1945–1995*, Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1998.

Davor Stipic PhD, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

REPRESENTATION OF JASENOVAC IN YUGOSLAV CINEMATOGRAPHY

Jasenovac concentration camp was the biggest extermination camp in the entire Southeastern Europe, but despite this the history of this place was never an important issue in Yugoslav and post-Yugoslav popular culture, especially not in a movie industry. Regarding that, the main aims of this article are to examine the history and modes of Jasenovac concentration camp representation in domestic cinematographies with the accent on socialist period and to give the answers to the questions: What was the first live action Yugoslav feature film about Jasenovac? How frequent this topic was in domestic cinematography? And How the crimes committed in Jasenovac were presented to the audience throughout the past decades?

Key words: Holocaust, Jasenovac, Yugoslavia, World War II